

شرحی بر سفال آبی و سفید عصر صفویه

صادق ولی نژند بناپی

کارشناس ارشد باستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر

منوچهر اسکندرزاده

دانشجوی دکترای باستانشناسی، دانشگاه آتاتورک ترکیه

man.eskandarzadeh@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۲۶)

چکیده

هنر سفالگری در ایران از قدمت زیادی برخوردار است و توانسته بخشی از تاریخ این سرزمین را آشکار کند که خود بیان کننده روابط، فرهنگ و تمدن جامعه در زمان خود بوده است. این هنر اگرچه در دوران پیش از اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده، در دوره اسلامی هم بویژه، با ظهور سلسه صفوی تحولی چشم‌گیری در تمامی عرصه‌های هنری و صنعتی، از جمله سفالگری در این دوره پدید آمده است. از جمله شاخص‌ترین سفالینه‌های عصر صفوی، سفال آبی و سفید می‌باشد که جایگاه مخصوصی در تاریخ سفالگری ایران دارد. شاه عباس بزرگ با آوردن هنرمندان چینی به ایران و آموزش سفالگران ایرانی در ساخت سفال آبی و سفید ایرانی، اقدام به دایر نمودن کارگاه‌های صنعتی سفالگری شاهی در شهرهای بزرگ همچون مشهد و کرمان به تولید انبوه این سفال بی نظیر اقدام کرد. پژوهش حاضر با تشریح مختصری از سفال آبی و سفید عصر صفوی و نقش مایه‌های بکار رفته بر روی این سفال پرداخته است. مهم‌ترین ویژگی سفال آبی و سفید ظرافت و نازکی آنها با نقوش گیاهی، حیوانی و انسانی با تزئین عنصر کبالت به جنس خاک کائولن دار و اکثراً " در فرم بشقاب‌ها، دیس‌ها و کاسه‌ها ساخته می‌شدند. نتایج تحقیق حاکی از آن است که تولید این نوع سفال علاوه بر چین در دوره مینگ، همزمان در ایران نیز تولید می‌شده، سفالینه‌های تولید شده ایرانی نوعی کار تقلیدی و تلفیقی از هنر چین و ایران است، که توانسته بود بازارهای جهانی آن زمان را به خود اختصاص دهد.

واژگان کلیدی: سفالگری، آبی و سفید، ایران، عصر صفوی.

مقدمه:

«کاملاً» تقلیدی یا تلفیقی با هنر سفالگری چینی و ایرانی می باشند؟ اگر جواب سؤال هایمان در قالب فرضیه ارایه نماییم. در جواب سؤال اول می توان گفت که منشا، و مبدا اینگونه ظروف در چین بوده و کبالت و شیوه تولید لعاب مرغوب که برای تزئین و بوجود آوردن رنگ آبی بود از ایران به چین صادر می شد. در مورد سؤال دوم میزان این تاثیر در می توان در ظروف ایرانی در فرم، نقوش بکار رفته و شیوه ساخت بیان نمود. و خصوصاً سؤال آخر می توان گفت که در ظروف تولید مشهد در نقوش و فرم ساخت الهام گرفته از نقوش ظروف آبی و سفید چینی و ظرافت و لطافت تزیینات ایرانی بوده است. و در کرمان الگوها کاملاً ایرانی استفاده شده است. پس می توان گفت در روی ظروف تولید شده عصر صفوی در ایران هم نقوش تقلیدی از هنر سفالگری دوره مینگ چین و هم نقوش ایرانی و نیز تلفیقی از هنر هر دو کشور دیده می شود.

عصر صفویه:

«دوره صفویه یکی از درخشانترین ادوار تاریخی ایران است که با تاج گذاری شاه اسماعیل در سال ۹۰۷ ه. ق آغاز می شود و در سال ۱۱۴۸ ه. ق با تاج گذاری نادر شاه به پایان می رسد. این دوره که حدود دو قرن و نیم از تاریخ ایران را به خود اختصاص داده، دارای اهمیت فراوانی است چنانکه عده ای از پژوهشگران از آن به عنوان قرون جدید یاد می کنند.» (ولی نژادبنابی، ۱۳۹۳، ص ۷) مادر دوره صفویه شاهد خلق آثار هنری و فرهنگی باشکوهی می باشیم که شامل ظروف سفالی، فلزی، چوبی، خطی، نقاشی،

«هنر سفال سازی در تاریخ پرفراز و نشیب سرزمین ایران از گذشته های دور پیش از تاریخ تا امروز حیاتی شکوهمند و افتخار آمیز داشته است.» (اکبری- طاهری، ۱۳۹۳، ۷۶) این هنر نیز در میان هنرهای دوره صفوی، جایگاه والا و شایسته ای داشته است. هنر سفالگری دوره صفویه با گونه های مختلف و متنوع سفالی این دوره شناخته می شود یکی از این گونه ها سفالی است با نقوش آبی بر زمینه سفید رنگ که آن را با نام سفال آبی و سفید می شناسیم. که توانسته بود «مناطق مختلف جهان از چین تا اروپا و نیز شمال آفریقا را در نورد، اهمیت سفال آبی و سفید چنان بود که در امور اقتصادی از طریق صادرات تاثیری کاملاً» مستقیم برجای می گذاشت و بسیاری از کشورها خواستار به دست گرفتن بازار این محصول بودند. دو کشور ایران و چین در دوره صفویه به عنوان تولید کنندگان اصلی سفال آبی و سفید بودند. چین به عنوان سازنده اصلی و ایران شاهراه ارتباطی در تجارت بین اروپا و آسیا و آفریقا در گذشته نقش اصلی این روند تجاری را برعهده داشته اند.» (سرمدی- ترکی باغبادرانی، ۱۳۸۹، ۱۱۱) با مطالب ذکر شده سفال آبی و سفید در اقتصاد و صادرات ایران نقش بزرگی و جایگاه خاصی داشته و سئوالات متداول دیگری در ذهن انسان بوجود می آورد. نخست اینکه آیا منشاء و مبدا پیدایش سفال آبی و سفید، چین یا ایران است؟ دوم اینکه میزان تاثیر پذیری تولیدات سفالی ایران، از مراکز تولید سفالگری چینی چقدر است؟ سوم اینکه نقوش بکار رفته در روی سفالینه های آبی و سفید عصر صفوی ایران

قالی بافی و غیره... می باشند که اینها همه نشان از علاقه و مهارت هنرمندان ایرانی می باشد که از زمان پیش از تاریخ تا عصر صفوی و حتی امروز شاهد آن هستیم. حمایت و علاقمندی پادشاهان صفوی از هنرمندان و ایجاد محیطی باب میل آنها در رشد و خلق آثار هنری بی بدیل تاثیر گذار بود. که ما نمونه های آن را در ویتترین موزه های جهان می بینیم. یکی از تاثیر گذارترین شاه صفوی که توانست به هنر رونق ببخشد شاه عباس بزرگ بود. «که آقای تاجبخش در مقاله خود می نویسد پیشرفت هنر در عهد صفویه را باید نتیجه تلاش های شاه عباس دانست که پادشاهی هنر پرور و هنر دوست و مشعوق هنرمندان بود.» (تاجبخش، ۱۳۷۸، ص ۱۰) «در زمان شاه عباس اول صفوی بود که خلق آثار هنری و شکوفایی آنها شروع می شود» (کیانی، ۱۳۷۹، ص ۴۵) «از سوی دیگر رسمی شدن مذهب تشیع در عصر صفویه موجب تقویت و تحکیم سنت های هنری آن گردید» (شادلو - چیت ساریان، ۱۳۹۰، ص ۴۵) چنانکه در این دوره ایران وارد عصر جدیدی می شد. و نسبت به دوره های قبلی پیشرفته تر می شود.

پیشینه سفال آبی و سفید:

یکی از معروفترین سفالهای عصر صفویه که آوازه آن از چین تا ایران و کشورهای اسلامی گسترده شده بود سفال آبی و سفید می باشد «در این نوع سفال نقوش آبی رنگ با زمینه سفید شکل پذیر این سفال بوده اند. در ادوار آغازین ورود اسلام به ایران نقوش با زمینه آبی و سفید را می توان مشاهده کرد.»

(سرمدی - ترکی باغبادرانی، ۱۱۱، ۱۳۸۹) چنان که «تزیین سفالینه با دو رنگ آبی و سفید یا گاهی سیاه و سفید در اوایل اسلام (قرون سوم و چهارم هجری) در بعضی از کشورهای اسلامی از جمله ایران معمول بوده است و نیز عده ای از محققان عقیده دارند که تکنیک ساخت این نوع سفال در قرن هشتم هجری از چین آغاز شده است.» (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴، ص ۶۳) «شاید بتوان گفت، توسعه و گسترش ساخت این سفال ها در ایران از دوره ایلخانی، و به طور مداوم در دوره های تیموری و صفوی، به تاثیر از نقش مایه های چینی در مشهد، اصفهان، کاشان و کرمان آغاز شد.» (روح فر، ۱۳۸۱، ص ۴۸) «اوج اهمیت و درخشندگی سفال آبی و سفید در ایران در دوران صفویان بوده است. این نوع سفال، نوعی سفالینه وارداتی یا ساخته شده به تقلید از ظروف چینی دوره مینگ بود. آقای کامبخش فرد نیز عقیده دارد «در اواخر قرن دهم ه. چینی سازان صفوی موفق شدند بدنه بسیار مفید و نیمه شفافی مشابه خمیره چینی را بوجود آورند. طرح تزیینی این ظروف غالباً مشابه چینی های مینگ و با ظرافت و لطافت تزیینات ایرانی بود که نسبت به کارهای چینی برتری چشمگیری داشت.» (کامبخش فرد، ۱۳۸۶، ص ۴۷۲) «در زمان شاه عباس بزرگ پیش از پیش هنر ساخت سفال آبی و سفید و تولید و تجارت آن رونق می گیرد. در این زمان شاه عباس سفالگران چینی را به ایران دعوت می کند تا سفال سازان ایرانی در صنعت چینی سازی آموزش دهند. و کارگاههای صنعتی شاهی بیشماری تاسیس کرد.» (وولف، ۱۳۷۲، ص ۱۳۴).

بازار سفال آبی و سفید در عصر صفویه:

«سفال آبی و سفید در عصر صفویه در دوران مینگ چین از جمله صنایع رو به رشد چین بود. و در بازار های داخلی و خارجی به خوبی فروش می رسید و از طریق دریا و زمین به کشورهای پرتغال، هلند و انگلستان و ایران صادر می شد. ایرانیان نیز یکی از صادر کنندگان و رقیبان سر سخت چینی ها در بازارهای تجاری بودند و بسیاری از ظروف تولیدی خود را به بازارهای اروپا صادر می کردند.» (سرمدی - ترکی باغبادرانی، ۱۱۴، ۱۳۸۹ و ۱۱۳) حتی اهمیت سفال آبی و سفید را می توان در بازارهای جهانی این گونه بیان کرد. «هلندی ها پس از ۱۰۶۳ ق / ۱۶۵۲ م مبلغان جدی کرمان شدند و آن را به عنوان جایگزین صادرات چینی معرفی کردند.» (کنبی، ۱۳۸۷، ص ۱۷۵) «شاه عباس نیز می خواست برای ایران بازارهای هنر مختص به خود درست کند آن هم تا حدی لااقل از راه تقلید محصولات فرهنگ های دیگر، چه چینی و چه عثمانی و از سوی دیگر می خواست از بازارهای وطنی حمایت کند. زیرا خود ایرانیان هم آشکارا به ساخت سفالهای چینی تمایل نشان می دادند. از همین رو در شهرهای بزرگ ایران به تشویق و حمایت دولت کارگاههای تولید منسوجات، سفالینه و قالی برپا شد.» (ولش، ۱۳۸۵، ص ۲۴) در زمان شاه سلطان حسین صفوی آخرین پادشاه این دوره، ما افول سفال آبی و سفید ایرانی را در بازار آن می بینیم.

مراکز تولید سفال آبی و سفید در عصر صفویه و

ویژگیهای ساخت آن ها:

«از مراکز ساخت سفالی آبی و سفید می توان مشهد، اصفهان، کاشان و کرمان، یزد، نیشابور، زرنند، شیراز را نامید.» (شادلو-چیت سزایان، ۱۳۹۰، ص ۴۸) «به گفته لین: سفال مشهد محکمتر و مرغوبتر از تولیدات کرمان است» (توحیدی، ۱۳۷۹، ص ۲۸۷) «شاردن در قرن ۱۷ میلادی از مشهد به عنوان یکی از مراکز مهم تولید و ساخت سفال آبی و سفید نام می برد. که کمپانی هند شرقی، برای این شهر نیز، مانند کرمان اهمیت خاصی قائل بوده است.» (Lane, 1957: 7) «از ویژگی های ساخت این گونه سفالها در مشهد ظرافت و نازکی آن بود. و دارای تزئینات دارای نقوش در دو طیف سایه خورد آبی بود. و فرم این ظروف شامل، بشقاب های کوچک، دیس های بزرگ، کاسه های گود که تقلیدی از ظروف چینی می شود. فضای داخل ظروف با نقش مایه های گیاهی و نمادهای بودایی پر می شد. و طومارهای برگ دار دورتا دور، این نواحی را تزیین می کرد.» (Fehererari, 1973: 139) «اما در ظروف تولید کرمان این نوع تقلیدی که در ظروف ساخت مشهد از ظروف چینی می شد در این جا دیده نمی شود. و در نقش و نگارها اثری از طرح ها و نقوش چینی دیده نمی شود. و الگوهای گیاهی، حیوانی، و انسانی کاملاً ایرانی بودند.» (287: Fehererari, 2000) «شهر کرمان در زمان شاه عباس کبیر یکی از مراکز اصلی تولیدی سفال آبی و سفید بود. و در چین نیز شهر «جینگ ده جن» را یکی از اصلی ترین مراکز سفال آبی و سفید دانسته اند و یکی از مراکز صنعت چینی سازی در کشور چین را شامل می شد.» (Heli, 1996: 208)

مواد اولیه ساخت و تولید سفال آبی و سفید در

عصر صفویه:

موادی که برای ساخت سفال آبی و سفید بکار می رفت شامل «خاک کائولن دار (خاک سرامیک) و برای تزئین آن عنصر کبالت بوده که بوجود آورنده رنگ آبی آن می شود. در چین در دوره مینگ، ایرانیان و اعراب کبالت و شیوه های تولید لعاب را به چین آورده اند و بسیاری از چینی سازان در چین کبالت مورد استفاده شده در ظروف آبی و سفید را «آبی محمدی» نامیده اند.» (دانشپور پرور، ۱۳۴، ۱۳۷۶) «در ایران کبالت ها از مکانی در شهر کاشان تولید می شد. کبالت بومی چین نسبت به نوع وارداتی آن از درخشندگی کمتری برخوردار بود. از نظر رنگ مایه کم رنگ و به طور مقایسه ای خاکستری مانند بود.» (Heli, 1996: 209). در ایران خاک سفید و مورد استفاده در ساخت این نوع ظروف را اصفهان می داند. وولف می گوید: «کائولین سفید نرمی را که در نایین و علی آباد پیدا شده بود. سفالگران استفاده کرده اند» (وولف، ۱۳۴، ۱۳۷۲) و «در چین شهر «جیانگ ده جن» این خاک را تامین می کرد.» (208 Heli, 1996).

شکل و فرم سفال های آبی و سفید در عصر

صفویه:

شکل و فرم سفال ها براساس کاربرد آنها تعیین می شود. که شامل بشقاب ها و سینی ها، کاسه ها و پیمانه ها (جام ها) گلدان ها، پارچ ها و قوری ها، ظروف در دار جعبه دار، به شکل ظروف حیوانی دیده می شد. (سرمدی-ترکی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۶)

نقوش سفالهای آبی و سفید در عصر صفویه:

«سفالگران ایرانی در عصر صفویه برای اینکه بتوانند بازار تجاری خود را رونق ببخشند از نمادهای ظروف آبی و سفید چینی که در عصر مینگ ساخته می شد مشابه آن را در نمونه سفالهای آبی و سفید خود بکار برده اند. این هنرمندان علاوه بر تقلید از سفال های چینی در آثار خود نیز دست به نوآوری های جدیدی زده اند. و هنر تلفیقی نقش مایه های چینی و ایرانی را بکار برده اند در برخی از نقوش بومی استفاده کرده اند.» (همان، ۱۱۷) بر این اساس نقوش بکار رفته بر روی سفالینه های آبی و سفید عبارتند از:

- الف- نقوش انسانی شامل: راویان داستانها و انسانی سوار بر قایق دیده می شوند. (شکل ۱)
- ب- نقوش جانوری طبیعی شامل: چهارپایان، ماهیان، پرندگان می باشند. (شکل ۲)
- ج- نقوش جانوری ماوراء طبیعی شامل: سیمرغ و اژدها می باشند. (شکل ۳)
- د- جانوران تلفیقی شامل: اسب فلسدار، فیل بالدار، بز بالدار نقش شده اند. (شکل ۴)
- ه- نقوش گیاهی: شامل انواع گل ها، درختان و شاخه و برگ ها نقاشی شده اند. (شکل ۵)
- و- عناصر طبیعی شامل: ابرهای موج دار می باشند. (شکل ۶)
- ز- نقوش انتزاعی شامل: اشکال هندسی و شطرنجی وجود دارند. (شکل ۷)
- ح- کتیبه ها شامل: خطوط چینی، آرماها، علامت ها و امضاء سازندگان سفال از جمله این نقوش اند. (شکل ۸)

نتیجه گیری:

جایگاه مشابهی نسبت به سفالهای آبی و سفید چین برخوردار بودند. که ایرانیان توانسته بودند حرفی برای خود در بازارهای جهانی داشته باشند.

تأثیرات هنر چینی، که از دوره های گذشته در هنر ایران آغاز شده بود، در سفالگری دوره صفوی عامل پیشرفت در فن و تکنیک این رشته هنری شد. سفالگری صفوی هم از نظر فرم، هم از نظر تکنیکی نمونه های درخشان سفالهای دوره های پیشین را زنده کرد. یکی از این ظروف که از هنر سفال سازی چین تاثیر گرفته بود و در ایران در عصر صفوی بدست سفالگران ایرانی ساخته و تزئین شد سفال آبی و سفید بود. که در مقاله حاضر در باره ویژگیهای کلی این سفال نتیجه می گیریم که سفال آبی و سفید در عصر صفوی در زمان شاه عباس بزرگ و در چین در عصر مینگ ساخت و تولید این سفال به اوج وشکوه خود می رسد. ابتدا در ساخت سفال آبی و سفید در عصر صفوی ایران به تقلید از ساخت و شیوه تزئین ظروف آبی و سفید چینی در دوره مینگ که با نوآوری های هنرمندان ایرانی و به نوعی هنر تلفیقی را بکار برده اند. و کبالت مورد استفاده در ساخت لعابهای سفالهای آبی و سفید در ایران تولید و به چین صادر می شد حتی چینی ها کبالت مورد استفاده در این ظروف را «آبی محمدی» می نامیده اند. از مهمترین مراکز تولید سفال آبی و سفید در عصر صفوی در ایران مشهد و کرمان، و در عصر مینگ در چین شهر «جینگ ده جن» را می توان نام برد. با این وجود سفال مشهد اگر چه نوعی سفال تقلیدی از چینی ها بوده ولی محکمتر و مرغوبتر از سفال کرمان بود و در عوض سفال کرمان متنوع تر در فرم، رنگ، نقوش نسبت به سفال مشهد بود و با الگوهای ایرانی ساخته می شود. و تجارت سفال آبی و سفید ایران از

منابع:

- ۱- اکبری، ع، صادقی طاهری، ع، ۱۳۹۳، بررسی تطبیقی سفالهای کرمان و مشهد در دوره صفوی و میزان تأثیر آنها از هنر چینی، فصلنامه علمی- پژوهشی نگره، شماره ۲۹،
- ۲- تاجبخش، ا، ۱۳۷۸، تاریخ صفویه، جلد دوم، نوید شیراز، شیراز.
- ۳- توحیدی، ف، ۱۳۷۹، فن و هنر سفالگری، انتشارات سمت، تهران.
- ۴- سرمدی، ن، ترکی باغبادرانی، م، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، تاملی در سفال آبی و سفید چین در اعصار مینگ و صفویه، دو فصلنامه پژوهشی هنرهای تجسمی نقش مایه، سال سوم، شماره ششم،
- ۵- شادلو، ش، چیت سازی، ا، ۱۳۹۰، جستاری بر سفال گامبرون، فصلنامه علمی- پژوهشی نگره، شماره ۲۰
- ۶- دانشپور پرور، ف، ۱۳۷۶، یافته های ظروف چینی جزیره هرمز و نقش این جزیره در بازرگانی ایران و چین، یاد نامه گردهمایی باستان شناسی شوش، میراث فرهنگی، تهران.
- ۷- روح فر، ز، ۱۳۸۱، تجزیه لعاب سفید و آبی بر اساس آزمایش پیکسی، مجله باستان شناسی و تاریخ، شماره ۳۲، نشر دانشگاهی،
- ۸- کامبخش فرد، س، ۱۳۸۶، سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، ققنوس، تهران.

2- Fehérevari, G, 2000, Ceramics of The Islamic World in The TAREG HRAJAB MUSEUM, I.B. Tauris & Catd, London, New york.

3LI, H, 1996, chinese ceramics, Thames & Hudson.

4-Lane, A, 1971, Later Islamic Pottery, Syria, Egypt, Turkey, faber & faber, London.

5-Carsewell, J, 2000, Blue & white ceramics, Chinese Parcelain Around the World, London.

6- Crowe. Y, 2002, Persia and China safavid blue and white ceramics in the Victoria & Albert museum, Laborie.

۹- کریمی، ف، کیانی، م، ۱۳۶۴، هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، مرکز باستان شناسی، تهران.

۱۰- کنبی، ش، ۱۳۸۷، عصر طلایی هنر ایران، ترجمه حسن افشار، مرکز، تهران.

۱۱- کیانی، م، ۱۳۷۹، پیشینه سفال و سفالگری در ایران، انتشارات نسیم دانش، تهران.

۱۲- ولش، آ، ۱۳۸۵، شاه عباس و هنرهای اصفهان، ترجمه احمد رضا تقاء، فرهنگستان هنر، تهران.

۱۴- وولف، ه، ۱۳۷۲، صنایع دستی کهن ایران، انقلاب اسلامی، تهران.

۱۵- ولی نژند بنابی، ص، ۱۳۹۳، شکوه بناب در عصر صفوی، ناشر پروژه ترجمه حسنلو، تبریز.

1- Fehérevari, G, 1973, Pottery of the Safavid and Qajar Periods in Iran, (Islamic pottery ,a Comperhensive Study Based on the Barlow collection, faber & faber, London.

شکل ۱: تصویر انسانی سوار بر قایق بر روی کوزه سفالی آبی و سفید (ماخذ: موزه صفوی بناب)

شکل ۲: نقش حیوانی بر روی سفال آبی و سفید چین (ماخذ: He Li, 1996, 225)

شکل ۳: بخشی از سفالینه آبی و سفید چین دارای نقش سیمرغ (ماخذ: John Carsew II, 2000, 58)

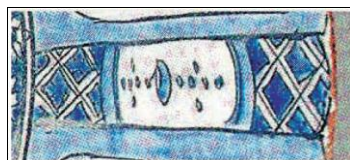
شکل ۴: بخشی از سفالینه آبی و سفید چین دارای نقش اسب فلس دار (ماخذ: John Carsew II, 2000, 41)

شکل ۵: ظرف آبی و سفید چین با نقوش گیاهی (ماخذ: He Li, 1996, 221)

شکل ۶: بخشی ظرف آبی و سفید ایران با نقش ابرک (ماخذ: Yolande Crowe, 2002, 33)

شکل ۷: بخشی ظرف آبی و سفید ایران با نقش ابرک (ماخذ: Yolande Crowe, 2002, 27)

شکل ۸: امضاء سازنده سفال بر روی ظرف آبی و سفید (ماخذ: موزه صفوی بناب)